

Encountering the *Other* in the Poetry of Malek-o-Sho'arā Bahār

Hajar Nasrollahpour^{1*} Morteza Mohseni i¹
Gholam Reza Pirouz¹ Siavash Haghjou¹

1. Babolsar, University of Mazandaran, Iran

DOI: [10.22080/RJLS.2024.27628.1498](https://doi.org/10.22080/RJLS.2024.27628.1498)

Abstract

The conflict and opposition between the self and the *other* dates back to the earliest forms of human social life. Primitive humans always sought to conceptualize and explain the surrounding world through the duality of good and evil. Throughout human history, with changes in outlook and lifestyle, this issue has generated different reactions toward the opposite party, whether in the form of the stranger, the social mass, the tribe, or more generally, the *other*. Authors of this study aim to analyze Bahār's poetry in light of the concept of encountering the *other* to see what stance he adopts toward it. The research, conducted using library-based methods, concludes that Malek-o-Sho'arā Bahār, the intellectual poet of the Constitutional Era and afterwards, demonstrates a clear and dual approach in his encounter with *others* within the social structure of modern Iran. He bases existence on differences and deals with the variety of positive and negative behaviors across social classes and strata. He declares separation from those whose perspectives diverge from his. In his general judgments of others, he sometimes satirizes his opponents. Influenced by the rationalist tendencies of traditional society, he sometimes considers his own views absolute and denies others the right to criticize him. This denial of critique leads him to verbally exclude and reject all those he considers the enemies of the nation and the Constitutional Revolution.

Keywords: Malek-o-Sho'arā Bahār, Identity, Encountering the *Other*, Constitutional Literature

Introduction

The importance and value of the issue of the *other* lies not only in its major role in the discovery and recognition of the self, but also in the exploration and revelation of individual and social identity. This issue has gained increasing attention in contemporary times within the fields of culture, literature, sociology, and inter-civilizational dialogue.

The *other* refers to an individual, group, race, religion, sect, or territory identified by another person or group. In other words, any stranger may be considered the *other*. A group perceives itself as the norm and judges those who differ from or resist this norm as *others*. From this perspective, the *other* is often presented as inferior or lesser, and judged accordingly. The *other* in society may have very limited or even no legal rights and may be considered corrupt, immoral, or deviant. The *other* manifests in many forms: a different race (white versus black), a different nationality (Roman versus Italian), a different religion (Protestant versus Catholic, Christian versus Jew), a different social class (master versus peasant), a different political ideology (capitalism versus communism), a different sexual orientation (heterosexual versus homosexual), the duality of good and evil, and so on.

During the Constitutional Revolution, a new discourse emerged, known as the discourse of constitutionalism. This discourse, founded on freedom and law, confronted the authoritarian discourse aligned with the apex of political power. From this perspective, constitutionalists, revolutionary poets, and supporters of this discourse attempted, through revolutionary and tradition-defying poetry and by voicing the problems of Iranian society, to move away from cultural and social despotism and to establish and consolidate a new discourse. Mohammad-Taqi Bahar, known as Malek-o-Sho'arā Bahār (d. 1951), was a constitutionalist poet and writer during the Constitutional Revolution, the reign of Reza Shah, and the early Pahlavi period.

In his poetry, Malek-o-Sho'arā Bahār demonstrates a clear and dual approach in his encounter with *others* within the social structure of modern Iran. He bases existence on differences and deals with the variety of positive and negative behaviors across social classes and strata. He declares separation from those whose perspectives diverge from his. In his general judgments of others, he sometimes satirizes his opponents. Influenced by the rationalist tendencies of traditional society, he sometimes considers his own views absolute and denies others the right to criticize him. This denial of critique leads him to verbally exclude and reject all those he considers the enemies of the nation and the Constitutional Revolution.

Research Questions and Methodology

Researchers employ a library-based method, analyzing Bahār's poetry with a focus on the theme of encountering the *other*, in order to determine to what extent this concept is present in his work and what techniques and elements he uses, in light of environmental and social factors, to express it. This article seeks to answer the following questions:

- What is Bahār's attitude toward the *other*?
- Has the perception of the *other* in Bahār's poetry been influenced by internal and external social transformations and dominant discourses?

Findings and Conclusion

Malek-o-Sho'arā Bahār displayed a clear and dual approach toward the *others* within the social structure of modern Iran. This behavior is rooted both in traditional civilizational structures and in modern thought. At first, he adopted a reformist stance of acceptance and tolerance toward the *other*, which encompassed everyone from kings and ministers to the general populace. However, the rapidly transforming Iranian society did not allow him to maintain this stance until the end of his life. Thus, in encountering *others*—those who could not tolerate his views or who opposed the ideals of the Constitutional Revolution—he took a different path. As a revolutionary and social poet, he based existence on differences and addressed the variety of positive and negative behaviors across social classes and groups. In this process, he declared separation from those at odds with him. With his poetic insight, or perhaps his poetic temperament, he spoke in general terms about others in his verses, enumerating their faults while also declaring his own position. In these general judgments, he sometimes satirized his opponents. Influenced by the rationalist tendencies of traditional society, he sometimes considered his own views absolute and denied others the right to critique him. Denying this right led him to employ verbal exclusion and rejection. Most of those rejected and excluded by the poet were the enemies of the nation and the Constitutional Revolution. In these acts of exclusion, the poet at times resorted to verbal violence, though this verbal violence sometimes appeared in humorous or satirical forms in his poetry.

مواجهه با «دیگری» در اشعار ملک‌الشعرا بهار

هاجر نصراله پورحیدری^۱

مرتضی محسنی^۲

غلامرضا پیروز^۳

سیاوش حق‌جو^۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۶/۳

چکیده

پیشینه‌ی تضاد و تقابل میان خود و دیگری به حیات اجتماعی انسان برمی‌گردد. انسان بدوی همواره تلاش می‌کرد تا با دوگانه‌ی خیر و شر، دنیای پیرامون خود را صورت‌بندی و تبیین کند. این امر در طی حیات بشر و تغییر نوع نگاه و سبک او نسبت به زندگی، واکنش‌های متفاوتی را نسبت به فرد مقابل در چهره‌ی بیگانه، توده‌ی اجتماعی، قبیله و در یک عنوان کلی، «دیگری» در پی داشته است. نویسندگان این پژوهش بر آنند تا با توجه به مؤلفه‌های مواجهه با دیگری، به بررسی و تحلیل اشعار محمدتقی بهار پردازند تا دریابند در اشعار او، چه رویکردی نسبت به دیگری وجود دارد؟ دستاورد پژوهش که به روش کتابخانه‌ای انجام شده، ناظر بر این است که اشعار بهار شاعر متفکر عصر مشروطه و پس از آن، در ساختار اجتماعی ایران در سده‌ی اخیر رویکردی روشن و دوشقی در مواجهه با دیگران داشته است. او اصل هستی را بر تفاوت‌ها نهاد و بر گونه‌گونی رفتارهای مثبت و منفی طبقات و قشرهای اجتماعی پرداخت و در این میانه با دیگران که با او زاویه داشتند، اعلام جداسازی نمود. وی در احکامی کلی که برای دیگران صادر کرده گاه مخالفان خود را هجو کرده است. او متأثر از ساختار عقل‌کل‌گرایی جامعه‌ی سنتی نظرهای خود را در بعضی از امور که گمان می‌کند صائب است، مطلق می‌داند و اجازه‌ی نقد دیگران را از آنان سلب می‌کند. گرفتن حق نقد از دیگران باعث می‌شود او به حذف و طرد زبانی علیه دیگران روی بیاورد. بیشتر کسانی که از سوی شاعر طرد و حذف می‌شوند، دشمنان ملت و انقلاب مشروطه هستند.

کلیدواژه‌ها: ملک‌الشعرا بهار، هویت، مواجهه با دیگری، ادبیات مشروطه.

sh.ahmadi@umz.ac.ir

mohseni@umz.ac.ir

g.pirouz@umz.ac.ir

s.haghjou@umz.ac.ir

^۱ - دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. رایانامه:

^۲ - استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. (نویسنده مسؤول) رایانامه:

^۳ - استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. رایانامه:

^۴ - دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. رایانامه:

۱- مقدمه

اهمیت و ارزش مسأله‌ی «دیگری»^۱، افزون بر تأثیر عمده در کشف و شناخت «من» یا «خود»، جنبه‌ی مهم‌تری دارد و آن ژرف‌نگری و کشف هویت فردی و اجتماعی است که در دوران معاصر در عرصه‌ی فرهنگ، ادبیات، جامعه‌شناسی و گفت‌وگوی میان تمدن‌ها رونق بیشتری یافته است.

۱-۱- بیان مسأله

«دیگری» عبارت است از یک فرد یا دسته یا نژاد یا دین و مذهب و سرزمین که از سوی فرد یا گروه دیگر شناخته شده است؛ به بیان دیگر، هر غریبه‌ای را می‌توان «دیگری» به شمار آورد. گروه، خودش را به عنوان هنجار می‌بیند و قضاوت می‌کند و آنانی را که با آن‌ها هم داستان نیستند و هنجار را رعایت نمی‌کنند و از هر جهتی متفاوت هستند، به عنوان «دیگری» به شمار می‌آورد. از این منظر «دیگری» اغلب به عنوان یک موجود کمتر یا پست‌تر مطرح می‌شود و با این دید درباره‌ی او قضاوت می‌شود. «دیگری» در یک جامعه ممکن است از حقوق اجتماعی بسیار اندکی بهره‌مند باشد و یا حتی اصلاً هیچ حقوق قانونی‌ای نداشته باشد و یا ممکن است به عنوان یک فرد فاسد و بی‌اخلاق و ناهنجار شناخته شود. «دیگری» در فرم‌ها و اشکال گوناگون ظاهر می‌شود: دارای یک نژاد متفاوت؛ مانند سفید در برابر سیاه، ملیت متفاوت؛ مانند رومی در مقابل ایتالیایی، مذهب متفاوت؛ مانند پروتستان در مقابل کاتولیک، مسیحی در مقابل یهودی، طبقه‌ی اجتماعی متفاوت؛ مانند: ارباب در مقابل رعیت، ایدئولوژی و مکتب سیاسی متفاوت؛ مانند کاپیتالیسم و سرمایه‌داری در مقابل کمونیسم، گرایش و تمایل جنسی متفاوت؛ مانند علاقه به جنس مخالف در مقابل همجنس‌گرا، تقابل خیر و شر و ...

در دوره‌ی مشروطه، گفتمان تازه‌ای شکل گرفت که به گفتمان مشروطه معروف شد. این گفتمان با تکیه بر آزادی و قانون در برابر گفتمانی ایستاد که به رأس هرم قدرت وابسته بود. از این منظر، مشروطه‌خواهان و شاعران انقلابی و وفاداران به گفتمان آن، کوشیدند با اشعار انقلابی و سنت‌گریز و بیان مشکلاتی که در جامعه‌ی ایرانی بود از استبداد فرهنگی و اجتماعی دور شوند و به پایه‌ریزی و تحکیم گفتمانی تازه موفق شوند. محمدتقی بهار ملقب به ملک الشعرا بهار (وفات ۱۳۳۰ ش.)، شاعر و نویسنده‌ی مشروطه خواه در دوره‌های انقلاب مشروطه، پهلوی اول و دوم یکی از پیشگامان و چهره‌های اصلی شعر این دوره است.

۱-۲- پرسش‌های پژوهش

در این مقاله به این پرسش‌ها پاسخ داده خواهد شد که:

۱-۲-۱- رویکرد بهار نسبت به دیگری چگونه است؟

۲-۱-۲- آیا تلقی از دیگری در اشعار بهار، تحت تأثیر دگرگونی‌های اجتماعی داخلی و خارجی و گفتمان‌های حاکم بوده است؟

۱-۳- روش پژوهش

نگارنده‌ی این پژوهش بر آن است تا با روش کتابخانه‌ای و تحلیل و بررسی موضوع مواجهه با «دیگری» در اشعار ملک الشعرای بهار، روشن کند تا چه اندازه مسأله‌ی «دیگری» در این اثر نمود دارد و با توجه به عوامل محیطی و اجتماعی، این شاعر چه تکنیک‌ها و مؤلفه‌هایی را در جهت بیان این مفهوم به کار برده است.

۱-۴- پیشینه‌ی پژوهش

موضوعات و مضامین گوناگونی در زمینه‌ی اندیشه و اشعار ملک الشعرای بهار مورد توجه پژوهشگران بوده است. برای نمونه می‌توان از مقاله‌ی میلاد شمعی و مینو بیطرفان (۱۳۹۱) با موضوع «تحلیل مفهوم «وطن» در اشعار ملک الشعرای بهار» که با ارائه مفاهیم گسترده و گونه‌گون وطن در اشعار ملک الشعرای بهار، دیدگاه وی را در ارتباط با این مسأله تبیین و تحلیل کرده‌اند و بافت‌ها و ساخت‌های آشکار و نهان آن را به نمایش گذاشته‌اند؛ در پژوهشی با موضوع «سیمای ملوک در شعر ملک» نوشته‌ی غلامحسین ملایی و سید جعفر حمیدی (۱۳۹۲) اشاره شده است که در آئینه شعر ملک الشعرای بهار، نمایه‌های مجسم شخصیتی فرمانروایان به خوبی هویدا است. او به عنوان بزرگ‌ترین شاعر معاصر و صدای مردم، توانست انتظار این مردم را از فرمانروایان بیان کند و از زاویه دید آن‌ها به نقد و داوری ملوک بنشیند. بهار در مواجهه با فرمانروایان عصر خوشبین است و به امید بهبودی اوضاع، تلخی پند را با شیرینی مدح در هم می‌آمیزد، هشدار و پند می‌دهد، اما اگر کارگر نیفتاد، مردانه نقاب از چهره زشت حاکمان بر می‌دارد و آنان را رسوا می‌سازد، سراسر شعر او از تصاویر زشت حاکمان زمانه پر شده، اما فضای روشن امید به نسل آینده ایران در آن به خوبی پیداست.

مقاله‌ی نادر عاشوردخت (۱۳۹۵) با موضوع «مؤلفه‌های هویت ملی در شعر ملک الشعرای بهار» نشان می‌دهد که ملک الشعرای بهار متناسب با طبقه‌ی اجتماعی، تجربیات شخصی، مخاطبان و اطلاعات تاریخی، مؤلفه‌های هویت ملی و هم‌بسته‌های آن یعنی ایران، وطن، کشور، باستان‌گرایی، اسطوره، دین، زبان فارسی و تجدد را، در شعرش منعکس کرده است. او که نگاه ترکیبی و چند لایه به هویت ملی داشته، بیش از یک عامل را در شکل‌گیری هویت ملی ایرانیان مؤثر دانسته است.

۲- مبانی نظری پژوهش

کلمه‌ی «هویت»^۷، در فرهنگ غربی از ریشه‌ی لاتین «آیدم»^۸ می‌آید. ریشه‌ی مورد نظر دارای دو معنی مرتبط و تقریباً متضاد است. از یک طرف به شباهت و به صورت هم‌زمان بر تمایز و تفاوت نیز اشاره دارد. از این منظر مفهوم هویت نیز سویه‌ای دوگانه می‌یابد. هم بر شباهت تأکید دارد و هم بر تفاوت. (جنکینز، ۱۳۹۱: ۱۷)؛ هویت از دو مقوله‌ی «من» و «دیگری» تشکیل شده است که این دو لازم و ملزوم یک‌دیگرند؛ و «من»، هسته‌ی مرکزی هویت را تشکیل می‌دهد. «هر لایه‌ی هویتی بر مناسبات «من» با «دیگری» تأثیر می‌گذارد. ما برای تعریف «من» نیازمند «دیگری» هستیم. وجود «دیگری» از ملزومات هویت است. بدون حضور «دیگری» و مشخص بودن مرزهای میان من با او، هویتی شکل نمی‌گیرد. وجود مرزهای میان ما و «دیگری» است که میان منافع و علائق ما خط می‌کشد و چه بسا لغزش‌گاهی برای روابط انسانی می‌شود. به هر حال ما به جهت زندگی اجتماعی و نیاز به هویت از شناخت «دیگری» ناگزیریم. مهم‌ترین گره در هویت‌یابی، تمایز میان «خود» و «دیگری» است.» (فرهادپور و میلانی، ۱۳۸۴: ۱۰۳).

ایده‌ی «دیگری» در مفهوم اجتماع اینگونه بیان می‌شود که هویت اکثریت و اقلیت چگونه شکل می‌گیرد و چگونه نقش اصلی و مرکزی را ایفا می‌کند. این امر به این دلیل است که نمایش و ارائه‌ی گروه‌های متفاوت در هر جامعه‌ی انتخاب‌شده‌ای توسط گروه‌هایی که دارای قدرت سیاسی بزرگ‌تر و برتر هستند، کنترل شده است. به منظور درک بهتر نظریه و مفهوم «دیگری»، جامعه‌شناسان در ابتدا می‌کوشند تا توجه ویژه‌ای بر هویت داشته باشند و چراغ و پرتو نوری نقادانه بر روش‌هایی که در آن هویت‌های اجتماعی شکل گرفته‌اند، بیفکنند. اغلب به نظر می‌رسد هویت‌ها، طبیعی یا ذاتی هستند و از زمان تولد با ما بوده‌اند، اما جامعه‌شناسان این دیدگاه و نوع نگاه را سطحی می‌دانند.

روانشناسان و به‌ویژه جامعه‌شناسان، به جای صحبت درباره‌ی ویژگی‌ها و خصوصیات و شخصیت فردی (خود) افراد مختلف، بر هویت اجتماعی تمرکز می‌کنند. هویت اجتماعی «از دیرباز مفهومی قابل لمس بود. اما نگاه و رویکرد جدید نسبت به آن باعث افزایش اهمیتش شد. دریافت سنتی انسان از هویت ملی (اجتماعی) را می‌توان در مفهومی نزدیک به برداشت مدرن از آن دریافت که علی‌رغم نزدیکی با این مفهوم، رابطه‌ی این همانی ندارد.» (قادری: ۱۳۸۳: ۷۲)؛ هویت‌های اجتماعی، راه و روشی را که افراد و گروه‌ها در درون خود نهادینه می‌کنند، به صورت دسته‌بندی‌های اجتماعی تثبیت شده در سطح جامعه مانند: هویت‌های فرهنگی، قومی- قبیله‌ای، هویت‌های جنسیتی، هویت‌های طبقه‌ای و ... منعکس می‌کنند؛ این دسته‌بندی‌های اجتماعی ایده‌ی ما را در زمینه‌ی این که ما کیستیم، چگونه دوست داریم از طرف

دیگران دیده و قضاوت شویم و این که ما به چه گروه‌هایی تعلق داریم، شکل می‌دهند. جامعه‌شناسان از مفهوم «دیگری» برای درهم شکستن ایدئولوژی‌ها و منابع و ابتکاراتی که گروه‌ها برای حفظ هویت اجتماعی‌شان به کار می‌برند، استفاده کرده‌اند. بنابراین جامعه‌شناسان به روش‌هایی که در آن نظریه‌ها و مفاهیم «دیگری بودن» در جامعه مدیریت و اداره شده، علاقه‌مند هستند.

شناخت و توجه به خود و دیگری لازم و ملزوم یکدیگرند، به این ترتیب که دیگرشناسی نتیجه‌ی خودشناسی است. تحقیق و پژوهش غرب در زمینه‌ی شرق‌شناسی نیز از این تفکر ناشی می‌شود. ضرورت خودشناسی و شناسایی هویت ملی از روزگاران دیرین برای ایرانیان اهمیت بسیاری داشته است. ایرانیان همواره در مواجهه با فرهنگ‌ها و تمدن‌های گوناگون، در پی کشف و شناخت هویت ملی و اجتماعی خود بوده‌اند. هویت از زمانی شکل می‌گیرد که فرد از خود می‌پرسد «کیستم؟» و درصدد شناخت هستی و ماهیت خود برمی‌آید.

ایرانیان مانند دیگر اقوام، طی تاریخ همواره هویت خود را در مواجهه با دیگری تعریف کرده‌اند. گاه هویت «ایران» در برابر «انیران» شکل گرفت و روزگاری دیگر، «خود ایرانی» در کنار «دیگری اسلامی» معنا یافت. در عصری «دگرهای قومی ترک و مغول» به خود ایرانی معنا بخشید و زمانی «دیگر مذهبی» یعنی عثمانی، اما خودشناسی در قرن نوزدهم برای ایرانیان مفهومی تازه یافت. (تاجیک، ۱۳۸۴: ۱۳)

نگرش جامعه‌ی ایران به پدیده‌ی مدرنیته در غرب و شیوه‌ی رویارویی با آن به اوایل قرن نوزدهم میلادی باز می‌گردد. با شروع این قرن، هم‌زمان با روی کار آمدن سلسله‌ی قاجار در ایران، اروپا با پشت سر گذاشتن دوره‌ی مدرنیته به پیشرفت‌های صنعتی بسیاری نایل شد. با توسعه‌ی راه‌آهن، ارتباطات میان شرق و غرب گسترش یافت. از رهگذر این ارتباط و از طریق جنگ‌های ایران و روسیه، اعزام دانشجویان به اروپا، ورود روزنامه‌های خارجی به ایران، انتشار روزنامه، ترجمه‌ی کتاب و سفرهای روشنفکران و تجار به اروپا، جامعه‌ی سنتی ایران با مظاهر فرهنگ و تمدن اروپا و دستاوردهای عصر جدید آشنا شدند. در اندیشه‌ی سلطه‌جویانه‌ی فرهنگ اروپایی، هویت انسان اروپایی در مقایسه با تمام افراد و فرهنگ‌های غیراروپایی در سطح متعالی‌تری قرار دارد. (همان: ۲۳)

ایران، به دلیل پیشینه‌ی فرهنگی - تاریخی عظیم و موقعیت جغرافیایی حساس، همواره از نظر تاریخی، سیاسی و اجتماعی شاهد چالش‌ها و رویدادهای فراوان بوده است. این وقایع، در گذر زمان، زمینه‌ساز تحولات ژرف و بنیادین در بستر جامعه بوده است. بنابراین، بررسی و تحلیل علل و عوامل انقلاب‌های فرهنگی، تاریخی، سیاسی و اجتماعی، شناخت هرچه بهتر ما را از این دوره‌ها در پی خواهد داشت. یکی از این دوره‌های پر فراز و نشیب، سده‌ی اخیر است، سده‌ای که با دو انقلاب مشروطه و اسلامی همراه بوده است. تماس و ارتباط ایرانی‌ها با جهان غرب، خواه که این عناصر، واقعی و حقیقی باشند، خواه افسانه و

خیال، در توسعه و پیشرفت ملی‌گرایی ایرانی برای بازسازی «خود»، فرهنگ، تاریخ و ارزش‌هایشان سهم بزرگی داشته است.

با توجه به تغییر هویت ایرانی در سده‌ی اخیر، ضروری است این دگرگونی هویت و تعامل ایرانیان با دیگران در متون ادبی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد تا با فرم‌ها و اشکال مختلف ظهور «دیگری» در جامعه و طرز برخورد با آن، آشنا شد؛ و با تحلیل و بررسی نوع نگاه، چه مثبت و چه منفی، به «دیگری» در این متون، شناخت بهتری از دیگری به دست آورد.

۲-۱- مواجهه با «دیگری» و مؤلفه‌های آن

مواجهه با «دیگری» دو رویکرد کلی دارد؛ یا ما بر اساس اخلاق و آموزش، به درک و مدارا با «دیگری»، می‌کوشیم، یا براساس غریزه‌های خود به خشونت می‌گراییم و کمر به حذف و طرد «دیگری» می‌بندیم. انتخاب اول دشوارتر و کمیاب‌تر است، اما انتخابی سازنده، بستر ساز رشد و بهره‌برداری از ظرفیت‌های انسانی است. در ادامه، مهم‌ترین مؤلفه‌های مواجهه با «دیگری» بیان می‌شود.

۲-۱-۱- پذیرش و مدارا

یکی از روش‌های «مواجهه با دیگری»، گام نهادن در مسیر پذیرش تفاوت‌ها است. پذیرش در گام نخست نیازمند مدارا و رواداری است. رواداری، نپذیرفتن و باور نداشتن عملی یا نظری دیگران و پذیرفتن آن به عنوان یک حق شهروندی است. درحالی که توان مقابله‌ی سرکوب و توقف آن مهیا باشد رواداری توانایی خودداری از تحمیل ارزش‌های خود به دیگران در صورت امکان این تحمیل است.» (قربانی دهناری، ۱۴۰۰: ۱۶)

مدارا مرحله‌ای انتقالی است؛ بعضی اقسام آن در همسایگی حذف و طرد است و اگر مدارا به اوج خود برسد می‌توان از آن به ساحل امن پذیرش «دیگری» گام نهاد؛ جایی که دیگر ما برای فهم و شناخت «دیگری» پیش‌قدم و مشتاق هستیم و می‌خواهیم با درک بهتر او، مسیر زندگی را در صلح، ثبات و هم‌افزایی طی کنیم. در این مرحله تفاوت، پسندیده و مایه‌ی رنگارنگی زندگی است و «دیگری» مکمل و همیار ما. گرچه این مرحله چندان واقعی و مشاهده شده نیست، می‌توان برای رسیدن به آن تلاش کرد. این مسیر پس از عبور از تونل مدارا به گفتگو می‌رسد. در گفتگو ما برای مدتی بخشی از باورهایمان را در عین حفظ، در تعلیق قرار می‌دهیم و می‌کوشیم بوی حقیقت را در کلام «دیگری» استشمام کنیم.

ما در مدارا منفعتی کوچک را به نفع منفعتی بزرگ‌تر رها می‌کنیم؛ گرچه حضور «دیگری» منافع ما را محدود می‌کند، مدارا تحمل کردن این شرایط برای ایجاد منافع برخاسته از حضور «دیگری» و پرهیز از خشونت‌ورزی با او است. مدارا به صورت نظری، مرحله‌ای موقتی و ناپایدار است. ممکن است به هم

خوردن مناسبات قدرت، ناگزیری از تحمّل کردن و مداراگری را مرتفع کند و راه را بر خشونت بگشاید. آنچه برای امتداد مدارا اهمیت دارد، کوشش در جهت شناخت و فهم «دیگری» است.

۲-۱-۲- تکیه بر تفاوت‌ها

بحث از «دیگری»، بحث از تفاوت است؛ مسأله‌ی مهم در تفاوت انتخاب میان پذیرش یا تمرکز بر تفاوت‌ها است. برای زیستن در کنار «دیگری» نیازی نیست که ما یک‌شکل و یک‌رنگ باشیم؛ بلکه نیاز به همکاری و درک متقابل از مسؤولیت‌های اجتماعی است، اما برای زمینه‌سازی حذف و طرد «دیگری»، یکی از بهترین راه‌ها انگشت گذاشتن بر تفاوت‌ها است. حدود هویت همواره ثابت و به طور کامل، روشن نیست. بروز برخی تناقض‌های موجود در اندیشه، رفتار یا گفتار افراد یا اجتماعات بشری از همین موضوع سرچشمه می‌گیرد. «ژاک دریدا می‌گوید: «هر هویتی ربطی، نسبی، کدر و مآلاً مستلزم مفروض گرفتن «تمایز»، «تفاوت» و «کثرت» است... در یک جمله، هویت در عرصه‌ی جغرافیای مشترک انسانی و در رابطه‌ای تنگاتنگ و درهم تنیده با دیگر هویت‌ها بر ساخته می‌شود.» (تاجیک، ۱۳۸۳: ۱۵-۱۶)

۲-۱-۳- نگاه کلی

در این رویکرد شاعر یا نویسنده، دیگری را به جهت یک ویژگی هویتی، مانند قومیت، نسب، شغل یا جنسیت مورد هجو قرار می‌دهد و چشم بر دیگر ویژگی‌ها یا خلیقات می‌بندد. این گونه از نگاه به دیگری ندیدن بسیاری از ویژگی‌ها و نشناختن زیبایی تفاوت‌ها است و راه را برای به یک چوب راندن و به یک حکم کشتن می‌گشاید.

۲-۱-۴- مطلق دانستن آرای خود

در این رویکرد شاعر یا نویسنده به جهت جایگاهی که برای خود قائل است، نظریاتش را عین حقیقت می‌داند و بهره‌ای از درستی و راستی برای «دیگری» قائل نمی‌شود. این مطلق دانستن آرای خود نتیجه‌ای جز انباشته‌شدن حق در یک سو و تهی ماندن طرف دیگر ندارد در اینجا مشخص است که منازعه میان حق مطلق و باطل مطلق، نابودی باطل را توجیه می‌کند و می‌توان در سایه‌ی چنین نگاهی، «دیگری» را با توجیهات منطقی، حذف و طرد کرد. «اگر فرض کنیم که بر جامعه فقط یک حقیقت یا مجموعه‌ای از حقایق حکومت می‌کند، آن وقت دلیلی برای تساهل و احترام گذاشتن به دیگرانی که با این حقیقت موافق نیستند، وجود ندارد؛ در نتیجه، تنها روشی که الزامی می‌شود به بند کشیدن یا نابود کردن دیگری است.» (جهان بگلو، ۱۳۸۰: ۳۶)

۲-۱-۵- حذف و طرد

حذف و طرد، پربسامدترین شیوه در مواجهه با «دیگری» است. در این شیوه، وحشت و ناآرامی سوژه از حضور غیر، زمینه را برای رویکردی مبتنی بر طبیعت فراهم می‌کند. این همان رویکردی است که

حیوانات در برابر دیگری بر می‌گزینند؛ گرچه رویکرد غریزی حیوانات، از حذف و طرد هوشمندانه‌ی انسان‌ها بسیار محدودتر است.

رویکرد حذف و طرد در مواجهه با «دیگری» در تاریخ انسان، به گونه‌ای بر نظرگاه بدبینانه‌ی هابز صحه می‌گذارد. از اولین رویارویی‌های اسطوره‌ای بشر بر سر منافع، آدمی به حذف «دیگری» پرداخته است؛ این رویکرد قابیلی در تمام تاریخ بشر تکرار شد و صفحات سیاه بسیاری را به کارنامه‌ی حیات انسان افزود. بزرگ‌ترین جنایات بشری بر اساس همین تحمّل نکردن «دیگری» و کمر بستن به حذف و طرد او شکل گرفته است.

«گرچه رویکرد حذف و طرد بسیار پرتکرار است، شدت آن بستگی تمام به قدرت دارد، حذف و طرد همواره در کشتن خلاصه نمی‌شود؛ از تمسخر تا تهمت و از تهدید تا قتل، انتخاب‌های گسترده‌ای برای حذف «دیگری» است که منوط به قدرت فاعل است. اگر فاعل خشونت، قدرت بیشتری داشته باشد، توان اعمال خشونت بیشتری را خواهد داشت؛ این برخورد با دیگری می‌تواند از شوخی‌های ساده روزمره تا سخنان زننده یا تهمت و افترا آغاز شود و به قتل عام‌های قومی و پاکسازی‌های نژادی بینجامد. هرگونه خشونتی که به علت تفاوت، بر «دیگری» روا می‌داریم تا او را از سر راه خود کنار بزنیم یا به خاطر تفاوتش محدود کنیم، در این زنجیره قرار می‌گیرد؛ البته شدت و حساسیت این رویکردها تفاوت‌های اساسی دارند.» (فتح زاده، ۱۳۹۰: ۵۵)

۲-۱-۶- خشونت

«از واژه‌شناسی درباره‌ی «خشونت» می‌آموزیم که این واژه با واژه‌ی نیرو، دقیق‌تر بگوییم با واژه‌ی نیروی طبیعی و ناب نیروی حیاتی برآمده از اجسام قرابت دارد. خشونت نیرویی علمی است، نیرو به هنگام عمل کردن است؛ با وجود این نیرویی وجود ندارد مگر آن که در عمل یا حرکتی متجلی شود؛ و هرگاه با اجباری درهم آمیزد خشونت خواهد بود. زبان جاری فرانسوی که غالباً نیرو یا زور و خشونت را مترادف می‌شناسد، مؤید این رابطه است.» (فرایا، ۱۳۹۰: ۷)

انتخاب این مسیر آن است که ما در مقابل تفاوت، به خشونت دست بزنیم و سعی کنیم آنچه شبیه ما نیست را سرکوب و نابود سازیم. این رویکرد بدوی، ریشه در تمایلات غریزی انسان و سنت‌های تاریخی او دارد. خشونت، انواع و اقسام مختلفی دارد، از پرخاش و تمسخر تا نادیده انگاشتن محدود کردن و نابود ساختن. اولین برخورد خشونت‌آمیز و شدید با تفاوت در فضای اسطوره‌ها و با برادرکشی قابیل آغاز شد و چرخه‌ی خشونت چرخید و چرخید تا فجایع هولناک قرن بیستم را به چشم دید صفحات تاریخی مملو از این رویکرد نادلپذیر و ویران‌کننده است.

۳- بحث و نظر

دوره‌ی مشروطه یکی از دوره‌های گذر جامعه‌ی ایران از ساختار سنتی به سوی ساختار جامعه‌ی مدرن است؛ از این رو، مواجهه با دیگری براساس پذیرش آرای دیگران و مدارا و گفت‌وگو با سایرین یکی از ویژگی‌های جامعه‌ی جدید است که از سوی محمدتقی بهار مورد توجه قرار گرفته است.

۳-۱- زمینه‌های شکل‌گیری خود و دیگری در اشعار ملک الشعرا بهار

ادبیات دوره‌ی مشروطه، آینه‌ی تمام‌نمای تحولات و تغییرات سیاسی و اجتماعی عصر خود است. در این دوره، با گستره‌ی تازه‌ای از مضامین و موضوعات ادبی روبه‌رو هستیم و بخش عمده‌ای از آثار منظوم و منثور به بازتاب وقایع و اتفاقات تاریخی، سیاسی و اجتماعی و مضامین انتقادی اختصاص دارد. با توجه به گسترش روزنامه‌نگاری، نثر این دوره به سادگی گرایید و همراه با شعر وسیله‌ی بیان احساسات ملی و انتقادهای سیاسی و اجتماعی شد. سادگی زبان و دوری از صنایع ادبی، کاربرد واژگان و اصطلاحات عامیانه و کوچه بازاری، کاربرد ضرب‌المثل و کنایه در شعر و نثر، بی‌توجهی به صور خیال، رواج انواع قالب‌های غیرمرسوم شعری از قبیل انواع مربع، مخمس و مستزاد و رواج طنز و هجو از مهم‌ترین ویژگی‌های ادبیات دوره‌ی مشروطه به شمار می‌رود. بهار، در این دوره‌ی انقلابی با همه‌ی گروه‌ها، افراد، مفاهیم و شخصیت‌ها در دو گروه خود و دیگری مواجه شده است.

۳-۱-۱- پذیرش و مدارا

بهار به عنوان رساترین صدای ادبیات مشروطه و شاعر دوران پهلوی اول و دوم، با بسیاری از قشرها و طبقات جامعه و با بسیاری از سیاست‌مداران و دانشمندان و هنرمندان و شاعران و بزرگان داخل و خارج از کشور ارتباط داشته است. این ارتباط وی با دیگران رویارویی او را با غیر خود روشن کرده است. هرچند بهار فردی مصلح و در دوران انقلاب مشروطه شخصیتی انقلابی داشته، در آغاز شاعری مدّاح پادشاهان عصر خود یعنی مظفرالدین شاه، محمدعلی شاه، احمدشاه، رضا شاه و محمدرضا شاه پهلوی بوده است. اگرچه وی در این مدایح به نقد رفتار پادشاهان هم پرداخته و این نقد او کار را به جایی رسانده بود که به زندانی کردن و کشتن او هم اقدام شده بود. وی در کنار مدح سیاست‌مداران به مدح دوستان، برگزیدگان، دانشمندان و هنرمندان ایرانی و غیر ایرانی نیز پرداخته بود. وی در کنار مدح قدرت‌مداران سیاسی و غیر سیاسی، به بیان مناقب پیامبران و امامان شیعه نیز مبادرت ورزید و عنوان ملک الشعرا را مظفرالدین شاه قاجار به او داد؛ چه او را به مقام ملک الشعرا آستان قدس رضوی مفتخر کرده بود و او نیز تا پایان زندگی این عنوان را برای خود مایه‌ی مباهات می‌دانست. بهار در این مناقب و مدایح، ستاینده‌ی خوبی‌ها و صفات نیک دیگران بود. ستایش خوبی‌های ممدوحان سیاسی و فرهنگی، نوعی پذیرش آنان و مداراست که بهار این شیوه را به علت شخصیت هنری خود تا پایان عمر ادامه داد.

شاعر شخصی را به دلیل ویژگی‌های مثبت مدح می‌کند. این عزّت و برتری و ذات خوب و مدح او سبب پذیرش او در نزد دیگران شده است:

رویش به برج عزّ و علا اختری منیر ذاتش به دُرّج مجد و شرف گوهری خوش آب
(بهار، ۱۳۹۷: ۱۰۲)

بهار تحت تأثیر رفتار جوانمردان و توجه به ارزش‌های اخلاقی اهل فتوّت، اگر کسی را می‌دید به این الگوهای رفتاری سرشته است می‌ستود. این خصایل خوب سبب پذیرفته شدن این فرد در نزد دیگران و به خصوص شاعر شده است:

ذوالمجد نجد سلطنه آن راد مهتری کش دل به هیچ ره نگراید به ریو و رنگ
(بهار، ۱۳۹۷: ۱۰۹)

بهار در تشویق افراد به کمالات، آنان را می‌ستاید و تحسین می‌کند. این حمد و تحسین رفتاری ناشی از پذیرش این افراد است:

حمد و تحسین به صاحبان کمال تف و لعنت به آهن و به چُدن
(بهار، ۱۳۹۷: ۲۴۱)

وی در این بیت به پذیرفته شدن برخی فرقه‌ها و حکومت‌ها در مجمع‌های حکومتی اشاره می‌کند. یکی از دلایل مقبولیت این افراد قدرت‌مندی و آشنایی آنان به فنون مختلف و پاکی آن‌ها بوده است:

کار مساواتیان یکسره بالا گرفت مجلس رفته به باد بارِ دگر پا گرفت
(بهار، ۱۳۹۷: ۳۷۸)

پذیرش و مدارا با دیگری در گستره‌ی وسیع اجتماعی و سیاسی بیان شده است. یک ملت، ملت دیگر را پذیرفته و در جنگ و مبارزه‌ی مسلحانه به یاری او می‌شتابد:

برای یاریش آمد ز محور هواپیما به هفتاد و به هشتاد
(بهار، ۱۳۹۷: ۵۰۵)

شاعر در شعری طنزی وقتی می‌بیند کسی بی‌آن‌که شرایط لازم رشد و ترقی را داشته باشد ناگهان پیشرفت می‌کند و این موقعیت کاذب سبب می‌شود همگان او را بپذیرند و در نزد دیگران سخن او اثرگذار و خوب تلقی بشود می‌گوید:

دم او گشت کلفت و سر او گشت بزرگ چون توانگر شد گفتی سخنش نادره شد
(بهار، ۱۳۹۷: ۵۱۱)

بهار علاوه بر این که بر این باور است رسیدن به مناصب قدرت و ترقیات اجتماعی، در پذیرفته‌شدن او نزد دیگران تأثیرگذار است از اصالت و نجابت و نسب افراد غافل نمی‌شود؛ چنان که نتیجه‌ی پذیرفته‌شدن افراد را نزد دیگران منتخب‌بودن آنان دانسته است:

طاهرالاصل و باهرالنسبی
از همه خلق فرد منتخبی
(بهار، ۱۳۹۷: ۵۶۰)

وی که یکی از شرایط مدارای فرد را در پذیرفته‌شدن او نزد دیگران می‌داند از کسانی سخن می‌گوید که از لحاظ سیاسی و اجتماعی تاحدی پذیرفته شده‌اند و در گستره‌ی وسیع بین‌المللی افراد زیادی از او اطاعت می‌کنند:

کردندی طاعتشان را قبول
تا خط هند از خط اسلامبول
(بهار، ۱۳۹۷: ۵۷۳)

مدارا با دیگران تمام لایه‌های جامعه، حتی رفقا و دوستان را در شعر بهار دربرمی‌گیرد؛ وی رابطه‌ی خود را با دوستش که در پذیرش و مدارای رفتاری ریشه دارد، چنین توصیف می‌کند:

مر مرا دوستی موافق بود
درمی چند قرض و قوله نمود
(بهار، ۱۳۹۷: ۵۹۵)

وقتی فرد به حدی از مدارا با دیگران رسید که او را در میان جامعه مقبول می‌کند، براین باور است پذیرفته‌شدن فرد در جایگاه دولتمرد یا شخص حکومتی، باعث اقتدار او می‌شود و همین اقتدار است که سبب خدمت‌گزاری و احترام دیگران یا مردم به او می‌شود:

تویی اینک به حسن رب‌النوع
خدمت بر جهانیان شده طوع
(بهار، ۱۳۹۷: ۶۰۰)

ملک‌الشعرا بهار مدارا و پذیرش را در اصلی‌ترین نهاد جامعه‌ی ایرانی یعنی در نهاد خانواده می‌داند؛ وقتی در نهاد خانواده، مدارای افراد با هم شکل گیرد، آغازی است برای پذیرش مدارای همدیگر در نهادهای بزرگ‌تر. شاعر به موقعیت شخصی که در خانواده و در نزد پدر و مادر پذیرفته شده بود و در نزد آنان تربیت شد، حسرت می‌برد:

خوش آن که در صباوت قدر پدر شناخت
شاد آنکه در جوانی پند پدر شنید
(بهار، ۱۳۹۷: ۷۰۶)

بهار پس از یادآوری تربیت خانوادگی خویش، برای مردان که چگونه همسری ایده‌آل برگزینند که اهل مدارا و پذیرش باشد، چنین سفارش می‌کند:

زنی جوی فرزانه و شرمگین
هشیوار و آرام و آزرمگین

(بهار، ۱۳۹۷: ۷۱۸)

به هر کار و هر چیز زور آزمای

یکی پادیاوند مرد گزای

(بهار، ۱۳۹۷: ۷۲۳)

بهار پذیرفته شدن افراد را نزد دیگران، به محبت دیدن فرد در نهاد خانواده می‌داند؛ وقتی فرد احساس گرم و محبانه‌ی خانواده را درک کند از سوی جامعه نیز پذیرفته می‌شود. به عبارتی دیگر بهار، علت مدارا نکردن و پذیرفته نشدن افراد را در نهاد جامعه در خلأ احساساتی می‌داند که نهاد خانواده نتوانست آن احساسات را برای فرد برآورده کند:

آن فاضلی که چاشنی مهر تو چشید

هرگز نشد ز داعیه‌ی دهر تلخ کام

(بهار، ۱۳۹۷: ۷۳۲)

یک عامل دیگری که بهار در مدارا کردن و پذیرفتن فرد اشاره دارد به نوع ارتباطات فرد با دیگران برمی‌گردد. وقتی فرد در نوع مناسبات خود با کسانی پاک‌خوی و خوش‌طینت ارتباط داشته باشد بیشتر اهل مدارا می‌شود. این موضوع نشان می‌دهد که روابط اجتماعی افراد در جامعه در تقویت یا تضعیف مدارای افراد چه میزان تأثیرگذار است:

سوی گور فردوسی آریم روی

که با همرهانی چنان پاک‌خوی

(بهار، ۱۳۹۷: ۷۷۵)

بهار براساس حدیث «الناس علی دین ملوکهم» براین است وقتی پادشاه جامعه در ارتباطات خود با دیگران اهل مدارا باشد و به قلع و قمع افراد دستور ندهد یا به غارت آنان که نوعی خشونت ورزیدن است روی نیابد، این رفتار خود الگویی است برای افراد جامعه که چگونه در مناسبات خود از رفتار پادشاه الگو بپذیرند و چون او اهل مدارا و پذیرش دیگران باشند:

نه بچاپید کسی را نه کشانید به دار

تو به احمد شه بیچاره بین کاحمد شاه

(بهار، ۱۳۹۷: ۷۸۹)

این رفتار خوب افراد در مواجهه با دیگری است که بهار را بر آن می‌دارد او را الگو و رهبر خود بداند و با او مدارا کند؛ به همین دلیل از راه و منش و دین او پیروی می‌کند:

تا ز تن خسته روح گردد زاهق

کیش تو جویم مدام و راه تو پویم

(بهار، ۱۳۹۷: ۷۹۶)

۲-۱-۳- تکیه بر تفاوت‌ها

اصل «تفاوت» با ذات آدمی است؛ نمی‌شود کسانی را در جهان یافت که عین هم باشند. این تفاوت‌ها که تنوع‌ها را به همراه دارد آغازی است برای هر تغییر. تفاوت‌ها علاوه بر امور اجتماعی، در امور

فرهنگی نیز رایج است. براساس سنت ادب غنایی و عرفانی در ایران و در جهان اسلام، فاصله‌ای که میان عاشق و معشوق است و عاشق، معشوق را نماد مطلق بودن می‌پندارد، آغاز تفاوت‌ها باشد. شاعر رابطه‌ی خود و معشوق را با تکیه بر تفاوت‌های ظاهری و درونی خود و معشوقش توصیف می‌کند. با این وضعیت میان او و معشوق، کشش و جاذبه وجود دارد:

رنگ زرد من و اشاره‌ی دوست قوه‌ی برق و کهربا باشد

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۰۸)

بهار با مقایسه‌ی جامعه‌ی پیش از مشروطه و پس از آن معتقد است با وجود آن که پیش از مشروطه نظام حاکم مبتنی بر نظامی استبدادی بود در جامعه‌ی سنتی ایرانی، تفاوت‌ها که به ایجاد فاصله‌ها می‌انجامد، برجسته نبود؛ درحالی که پس از مشروطه هرچند نظام جامعه به سوی جامعه‌ی فرااستبدادی در حال حرکت است، فاصله‌های عاطفی میان حلقه‌های جامعه زیاد شده است:

تهمت و توهین و هو کردن نبود اینقدر باب و کسی می‌گفت حرفی، خلق را باور نبود

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۵۴)

این تفاوت‌های رفتاری و متضاد افراد زمینه را برای هجو افراد که خود نوعی خشونت زبانی است، آماده می‌کند. او چندگانگی رفتار دیگری را سبب هجو او قرار داده است. وقتی مخاطب شاعر در زمانی که ادعا می‌کند مانند پلنگ قوی و قدرت‌مند است؛ اما زمانی که باید او را امتحان کند، ناتوان و پریشان می‌شود زبان شاعر به بدگفت او گشوده می‌شود:

هنگام ادعا چو پلنگ مهاجمی هنگام امتحان چو جهود دmq شده

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۷۴)

هرچند هستی بر تفاوت‌ها نهاده شد، این تفاوت‌ها نشان از برتری یا کهنتری افراد نسبت به هم دارد؛ هرچند که برتری و کهنتری افراد در قالب ارزش‌ها و قوانین و عرف جامعه قابل ارزیابی است. شاعر تفاوت رفتاری منفی و مجموعه‌ی آن‌ها را در هر فردی سبب نالایقی او برای انجام کارهای حکومتی می‌داند:

کذب و جبن و احتکار و خست و رشوت‌خوری هیچ ناید راست با تاج کیانی داشتن

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۹۰)

ملک الشعرا در جامعه‌ی پس از انقلاب مشروطه که هرچند به‌ظاهر بر مناسباتی تازه نهاده شده، انتظارات خود را از افراد که قرار است به نهضت مشروطه و حکومت کمک کنند، بیان کرده است. او هیچ‌امیدی ندارد که افراد مرتجع و واپس‌گرا هرچند با مشروطه‌خواهان متفاوتند به نهضت کمک کنند:

کی سزد از ارتجاعی‌زاده قانون‌پروری کی سزد از گرگ امید شبنانی داشتن

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۹۰)

با این که بهار اصل تفاوت را می‌پذیرد انتظار دارد این تفاوت‌ها در اصلاح جامعه کمک کند و مایه‌ی متنوع شدن نهادها و لایه‌ها و قشرها و فعالیت‌های اجتماعی بشود نه این که این تفاوت‌ها واپس‌گرایانه و مایه‌ی بی‌آبرویی و انحطاط جامعه شود. بهار در شعری سرکش، تمامی افراد و قشرهای جامعه را، مایه‌ی بی‌آبرویی و تاراج و ویرانی ایرانی می‌داند. او برای یکسان نشان دادن نقش و جایگاه این افراد تفاوت‌های آنان را بیان می‌کند:

مایه‌ی بربادی و ملک‌اند و بس از تمدن‌خواه تا الدنگشان

(بهار، ۱۳۹۷: ۳۶۳)

شاعر از تفاوت موقعیت و نامتناسب بودن جایگاه و وضعیت اجتماعی بعضی از افراد انتقاد می‌کند و این افراد را هجو می‌گوید. این افراد هرچند از ثروت اقتصادی بالایی برخوردارند، اهل اسراف هستند:

سفلگانی که به کاغذلغشان کاغذ نه بر در خاتم و زر پرده‌ی دیباه زدند

(بهار، ۱۳۹۷: ۵۱۰)

هرچند در جامعه‌ی اسلامی بعضی از روحانیون و علمای دینی در دستگاه قدرت سیاسی حضور داشتند؛ روحانیون آزاده‌ای نیز بوده‌اند که با قدرت سیاسی عصر کنار نمی‌آمدند و با آنان درگیر و گاه کشته می‌شدند. بهار با اذعان به این نکته بر این باور است که میان پادشاه و روحانیون چنان تفاوتی رفتاری است که هیچگاه رضاشاه با روحانیون کنار نخواهد آمد:

صلح و ملّحی نبوده و با شیخ کی رضاخان کنار می‌آید

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۸۴)

۳-۱-۳- نگاه کلی

نگاه کلی که با چوب راندن همگان است، به جای قائل شدن تفاوت‌ها و رعایت استقلال هر کس، با صدور احکام کلی، همگان را در زیر لوای یک پرچم قرار می‌دهد و هویت فردی را رد می‌کند. نفی هویت فردی، نفی دیگری با هرگونه سلیقه‌ی فکری است. در شعر کلاسیک فارسی، عمدتاً نگاه کلی است که حاکم است؛ هرچند نباید ویژگی آثار ادبی را از یاد برد که به قیده‌های شخص و زمان و مکان تن نمی‌داد. آثار فاخر ادبی با کلی‌نگری، خود را از قید انحصار رها می‌سازند و در جرگه‌ی آثار تأویل‌پذیر جای می‌گیرند. بهار در شعری طنزی ضمن هجو غیرمستقیم آنان که با هرگونه ساختاربندی جامعه‌ی جدید مخالفند در نگاهی کلی و هجوآمیز به آنان می‌گوید:

و آن کس که کرد کار ادارات دولتی سوزد به پشت میز جهنم روان او

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۱۸)

این نگاه کلی که متأثر از اخلاقیات جامعه‌ی سنتی است، شامل نقد رفتار سیاسیون نیز می‌شود؛ اگرچه بهار خود شاعری سیاسی-اجتماعی بوده است. شاعر افراد سیاسی و حکومتی را به دلیل رفتارهای خشونت‌آمیز در حکمی کلی، هجو می‌گوید:

خون می‌چکد ز کلک سیاسیون جان می‌تپد ز رای ذوی الآرا

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۰۶)

بهار در کلی‌نگری، نه تنها سیاست‌مداران بلکه آن دسته از مذهب‌بینانی که از کیش و آیین، استفاده‌ی ابزاری می‌کنند را با نگاه کلی، هجو می‌کند. وی در جایگاه راوی، افراد متزور را که کلاه‌برداری می‌کنند، هجو می‌گوید:

دومی گفت کیست این عارف که چنین پیشه کرده کلاشی

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۵۸)

آن‌چه باعث شد بهار دشمنان خود را هجو کند نه برای عقده‌گشایی بلکه به علت ویژگی‌های ناخوب آنان است؛ چنان‌که آنان را لایق جایگاه و منصب سردمداری می‌داند:

نانجیبی ز حقیقت عاری لایق منصب سردمداری

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۹۸)

ملک الشعرا علاوه بر افراد، با برخی از موضوع‌های گوناگون جامعه نیز نگاه کلی دارد. یک علت این نگاه کلی در این زمینه نهادینه‌شدن این موضوع‌ها در ساختار جامعه است. نقد بهار نسبت به موضوع‌ها و کسانی است که در انتخابات فعالیت دارند ولی حق‌باز و دروغ‌گو هستند:

این و کالت ده پرفایده‌ی بی‌درک است انتخابات شد و اول دوز و کلک است

(بهار، ۱۳۹۷: ۳۸۷)

شاعر در رفتار کلی خود سراغ کسانی می‌رود که مسؤولیت دآوری را برعهده گرفتند؛ اما شایستگی آن را ندارند؛ از این رو آنان را به بی‌دانشی در علم دآوری و برقراری صلح هجو می‌کند. نتیجه‌ی رفتار کسانی که شایستگی برعهده گرفتن مناصب را ندارند دخالت دشمن در امور است:

چون تو ندانی صفت دآوری خصم درآید به میانجی‌گری

(بهار، ۱۳۹۷: ۵۷۱)

شاعر دولت‌مردان و افراد حکومتی را به علت بی‌تفاوتی و بی‌مسئولیتی آنان هجو می‌گوید. این رفتار دولت‌مردان باعث شده که میهن به دست بیگانگان بیفتد و آسیب ببیند:

جمله مجنونند و لیلای وطن در دست غیر هی لمیده صحبت از لیلی و مجنون می‌کنند

(بهار، ۱۳۹۷: ۶۶۰)

بهار ضمن برشمردن قشرها و لایه‌ها و طبقات اجتماعی، از موضوع قانون و قانون‌گذاری و مجریان قانون نیز به نیکی یاد نمی‌کند:

قانون خراب و ابتر و قانون‌گذار کور
بدتر ز هر دو مجری قانون در آن میان
(بهار، ۱۳۹۷: ۷۶۲)

۴-۱-۳- مطلق دانستن آرای خود

مطلق دانستن آرای خود که رویکردی تمامیت‌خواهانه است و با پذیرش دیگری در تضاد؛ در فرهنگ جامعه‌ی ایرانی نهادینه شده بود. هرچند پس از انقلاب مشروطه جامعه‌ی ایرانی کوشید این رویکرد را به رویکرد پذیرش دیگری تغییر دهد. از لحاظ سن و سال، این ویژگی در میان جوانان بیشتر است تا در میان انسان‌های مسن‌تر. بهار در بیت زیر اشاره می‌کند جوانی که بر رأی و عقیده‌ی خود نسبت به پوشش و سبک رفتار و زندگی پافشاری می‌کند تعصب او است:

از کله‌پوستیان گفت جوانی که فلان
متعصب به فلان طرز کلاه است و قباست
(بهار، ۱۳۹۷: ۳۱۸)

بهار با نگرش عقل‌کل‌گرایی، خود را برتر از دیگران می‌داند و تفکرات خود را بهترین افکار می‌پندارد؛ اما کسانی را که از پندهای او سر می‌تابند با خشونت زبانی روبه‌رو می‌کند. این شیوه‌ی بهارناظر است به همان روحیه‌ی ادبیات تعلیمی که نوعی حق به جانبی و تکیه بر رأی مطلق خویش شمرده می‌شود. او به همین دلیل چنین کسان را سیاه‌دل معرفی می‌کند که به دیگران آسیب می‌زنند:

دل گشته قیراندودشان اندرز ندهد سودشان
وز تیغ زهر آلودشان خسته هزار اندر زبد
(بهار، ۱۳۹۷: ۶۹۲)

هرچند بهار در برخی از مواقع رویکردی کلی‌نگر دارد و اندیشه‌های خود را مطلق می‌انگارد، یکی از بزرگ‌ترین متفکران ادبیات مشروطه است؛ از این رو به انقلاب مشروطه و تحولاتی که با این انقلاب در جامعه‌ی ایرانی ایجاد شده باور کامل دارد. او یکی از دستاوردهای انقلاب را انتخابات می‌داند که نوعی پذیرش دیگری و مطلق ندانستن آرای خود و احترام به نظر جمع است:

ماه مشروطه در این ملک طلوعیدن کرد
انتخابات دگر بار شروعدن کرد
(بهار، ۱۳۹۷: ۳۸۶)

۵-۱-۳- حذف و طرد

حذف و طرد را در دوره‌ی مشروطه نباید با شرایط سیاسی-اجتماعی ایران جدا دانست. اگر بهار به حذف و طرد کسی نظر می‌دهد باید دید آن شخص یا حتی اندیشه‌ای، چه میزان تأثیر ویران‌گر در جامعه‌ی

ایرانی داشته است. بهار برای حذف و طرد فردی به نام وثوق‌الدوله که در سانسور مطبوعات نقش بسیار داشته، او را مایه‌ی ننگ مطبوعات تهران می‌داند و به دیگران توصیه می‌کند که او را نفرین کنند: بر وثوق‌الدوله نفرین کن که دادش امتیاز امتیازش ننگ مطبوعات طهران آمده (بهار، ۱۳۹۷: ۲۷۶)

بهار مخالفان انقلاب مشروطه را که به دنبال نابودی یا تغییر آن بودند برنمی‌تابد و خواهان حذف آنان است:

بیاویزیمشان بر چوبه‌ی دار
به نام ارتجاعیون و اشرار
(بهار، ۱۳۹۷: ۴۳۳)

دیگران نیز بهار را طرد کردند. بهار از این که خود را چون یوسف تنها می‌بیند با تخیلی شاعرانه خود را آهو می‌پندارد که از این دشمنان گرگ‌سیرت گریخته است:

زین هم‌رهان مفتری چون یوسفم من متفری
هستم از این گرگان بری کز آهوان دارم نسب
(بهار، ۱۳۹۷: ۲۶۲)

شاعر وضعیت بد خود را که همیشه دچار مشکل است و تنها است و همراه و یآوری ندارد، توصیف می‌کند. این تنهایی شاعر نوعی حذف‌شدگی و طردشدن اوست:

پای امید ما همه جا می‌خورد به سنگ
سری است در مجاذبت سنگ و پای لنگ
(بهار، ۱۳۹۷: ۷۹۳)

بیگانگان هیچ‌گاه در ایران نتوانستند برای همیشه به قدرت برسند؛ از این رو بهار متأثر از این رویکرد فرهنگ ایران با آنان موضعی کاملاً طرد‌گرایانه بلکه همراه با حذف دارد. شاعر به حضور ترک‌ها در ایران اعتراض بلکه آنان را تهدید می‌کند که اگر از ایران خارج نشوند کشته می‌شوند:

گر نرفتند ترک‌ها به خوشی
به خدا می‌کنیم ترک‌کشی
(بهار، ۱۳۹۷: ۵۷۰)

در نظر شاعر یکی از دلایلی که باعث طرد افراد می‌شود، بی‌انصافی است؛ از این رو معتقد است در این سرزمین نمی‌شود از این رفتار غیرمنصفانه گریخت:

همجواران را به ما انصاف کاری هست، نیست
رو بکن کار دگر
(بهار، ۱۳۹۷: ۷۷۳)

سنت شعر عاشقانه‌ی فارسی بر این اصل نهاده شده که معشوق، عاشق را حذف و طرد می‌کند. بهار با بهره بردن از واژگان قانونی و اجتماعی پذیرفته شدن خویش را به دست معشوق که با شکنجه و آزار همراه است چنین توصیف می‌کند:

بنوشت به خون من خطت لایحه‌ای خال سیهت لایحه را امضا کرد

(بهار، ۱۳۹۷: ۵۲۳)

شاعر به معشوقش که به او بی‌توجهی و کم‌محلّی می‌کند، انتقاد می‌کند. در واقع معشوق یا مخاطب، شاعر را طرد کرده است:

گفتم که چو لاله داغدار است دلم گفتی که دهم کام دلت یعنی کشک

(بهار، ۱۳۹۷: ۶۷۲)

۶-۱-۳- خشونت

مواجهه با دیگری در فرهنگ ایران ابعاد گوناگونی از جمله خشونت ورزیدن با دیگران دارد. خشونت ورزیدن در فرهنگ‌ها ابعاد گوناگونی از خشونت‌های بدنی تا خشونت کلامی را شامل می‌شود. بهار برای حذف دیگران که جایگاه و سمت حکومتی دارند، خودکشی و عملیات انتحاری همراه با حذف و کشتن دیگران را که خشونت‌آمیز است، توصیه می‌کند:

مزدشان را کمیسری خورده چاره‌شان انتحار می‌بینم

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۸۳)

رفتار خشونت‌آمیز عمدتاً شامل حال دشمنان می‌شود؛ در نظر بهار بزرگ‌ترین دشمن کسی است که دشمن انقلاب مشروطه و آزادی است. وی در بیت زیر رفتار خشونت‌آمیز و مبارزه‌ی شخصی با دشمن را توصیف کرده است:

آن کس که کشید بر رخ خصم قدّاره مشاور الممالک

(بهار، ۱۳۹۷: ۲۹۱)

در بخشی از فرهنگ عامه‌ی سنتی، ثروت و ثروتمندان، امر و اشخاصی منفور به نظر می‌آیند؛ بر همین اساس نیز بهار رفتار خود و برخی از انقلابیون را در مواجهه با ثروتمندان خشونت‌زبانی دانسته است:

هر کجا بُد تاجر بامایه‌ی باعتبار هوهو افکندیم و او را لات و عریان ساختیم

(بهار، ۱۳۹۷: ۱۸۴)

خشونت ورزیدن در برابر دشمنان با واژه‌ها و تصاویر گوناگون در اشعار بهار بازتولید می‌شود. وی در بیتی واکنش خود را در برابر دشمنان چنین بیان می‌کند:

بوم و برشان جمله فروکوب و فروسوز زان خنجر کین گستر و زان توپ دژاوبار

(بهار، ۱۳۹۷: ۳۲۴)

وقتی ساختار جامعه بر خشونت ورزیدن بنیاد نهاده شده باشد همگان نسبت به هم خشونت می‌ورزند حتی بهار. وی در بیتی زبان به اعتراف می‌گشاید و اشاره می‌کند که او هم مانند دیگران در مواجهه با دشمنان خارجی یا داخلی و یا حتی دشمن‌نمایان خشونت ورزیده است:

سنگ برداشته بر کله‌ی هم سنگ زدیم گاه تریاک کشیدیم و گهی بنگ زدیم
(بهار، ۱۳۹۷: ۳۸۴)

در جامعه‌ی سنتی، شاه در رأس هرم قدرت قرار دارد و اصلاح یا انحطاط جامعه از سوی او انجام می‌پذیرد. از این رو شاعر به پادشاه به علت رفتارهای خشونت‌آمیز و ناعاقلانه اعتراض می‌کند:

ملکا خودسری و جور تو ایران سوز است به مکافات تو امروز وطن فیروز است
(بهار، ۱۳۹۷: ۷۷۰)

وقتی در سنت شعر غنایی، معشوق بتواند با عاشق رفتاری قهرآمیز داشته باشد، رفتاری از روی خشونت چندان دور از ذهن نیست:

لفظ آتش‌بار او یأس آور و امیدسوز نرگس بیمار او دردافکن و درمان‌گسل
(بهار، ۱۳۹۷: ۵۰۳)

۴- نتیجه‌گیری

ملک‌الشعراى بهار، شاعر متفکر عصر مشروطه و پس از آن، در ساختار اجتماعی ایران در سده‌ی اخیر رویکردی روشن و دوشقی با دیگران دارد. این رفتار هم در ساختار تمدنی سنتی ریشه دارد هم در افکار نو و امروزی. او در وهله‌ی نخست با رویکردی مصلحانه، نسبت به دیگری که از پادشاه تا وکیل و وزیر و آحاد جامعه را شامل می‌شود رفتاری از روی پذیرش و مدارا داشته است، اما جامعه‌ی در حال تحول ایران به او اجازه نداد تا پایان زندگی این رفتار را هم‌چنان سرلوحه‌ی خود قرار دهد؛ از این رو در مواجهه با دیگران که نمی‌توانند آرای شاعر را تحمل کنند یا به دشمنی با آرمان‌های انقلاب مشروطه برخاسته‌اند پرداخته است. او که شاعری انقلابی و اجتماعی است، اصل هستی را بر تفاوت‌ها نهاد و بر گونه‌گونی رفتارهای مثبت و منفی طبقات و قشرهای اجتماعی پرداخت و در این میانه با دیگران که با او زاویه داشتند، اعلام جداسری نمود. محمدتقی بهار با شناختی که از هنر داشت و یا شاید به علت روح شاعرانه‌ای که داشت در مواجهه با دیگران در قالب آرا و اشعاری کلی سخن گفت تا ضمن برشمردن عیوب آنان، موضع خود را نیز به آنان اعلام کرده باشد. وی در این احکام کلی که برای دیگران صادر کرده گاه مخالفان خود را هجو کرده است. او متأثر از ساختار عقل‌کل‌گرایی جامعه‌ی سنتی نظرهای خود را در بعضی از امور که گمان می‌کند صائب است، مطلق می‌داند و اجازه‌ی نقد دیگران را از آنان سلب می‌کند. گرفتن حق نقد از دیگران باعث می‌شود او به حذف و طرد زبانی علیه دیگران روی بیاورد. بیشتر

کسانی که از سوی شاعر طرد و حذف می‌شوند، دشمنان ملت و انقلاب مشروطه هستند. در این حذف و طرد دیگران گاه شاعر به خشونت زبانی متوسل شده است؛ هرچند گاه این خشونت زبانی در اشعار طنزی وی نمود یافته است.

منابع

- __ بهار، محمدتقی، (۱۳۹۷)، «دیوان اشعار»، گردآوری سید محمود فرّخ خراسانی، به کوشش مجتبی مجرد و سید امیر منصوری، چاپ پنجم، هرمس: تهران.
- __ تاجیک، محمدرضا، (۱۳۸۳)، «روایت غیریت و هویت در میان ایرانیان»، فرهنگ گفتمان: تهران.
- __ جلیلی، سید هدایت، (۱۳۸۹)، «حماسه و عرفان در شعر قیصر امین پور»، چاپ شده در مجموعه مقالات غزالی پژوهی، چاپ اول، خانه کتاب: تهران.
- __ جنکینز، ریچارد، (۱۳۹۱)، «هویت اجتماعی»، ترجمه‌ی تورج یاراحمدی، انتشارات پردیس دانش: تهران.
- __ زرشناس، شهریار، (۱۳۸۳)، «واژه‌نامه سیاسی - فرهنگی»، دفتر نشر معارف نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها: تهران.
- __ شفیع کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۲)، «با چراغ و آینه در جستجوی ریشه‌های تحوّل شعر معاصر ایران»، چاپ چهارم، سخن: تهران.
- __ شمعی، میلاد؛ بیطرفان، مینو، (۱۳۹۱)، «تحلیل مفهوم «وطن» در اشعار ملک الشعرای بهار»، مطالعات ملی زمستان، شماره ۵۲، صص ۱۰۷ - ۱۳۰.
- __ عاشوردخت، نادر، (۱۳۹۵)، «مؤلفه‌های هویت ملی در شعر ملک الشعرای بهار»، گردهمایی سراسری انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران. دوره ۱۱.
- __ فرهادپور، مراد و میلانی، ندا، (۱۳۸۴)، «بازنمایی غرب در نشریات دانشجویی»، فصلنامه‌ی علوم اجتماعی، شماره‌ی ۲۶: صص ۹۷-۱۲۱.
- __ قادری، حاتم، (۱۳۸۳)، «عوامل و عناصر هویت‌ساز در عصر ارتباطات، گفتارهایی درباره‌ی هویت ملی در ایران»، گردآوری و تدوین: داوود میرمحمدی، مؤسسه‌ی مطالعات ملی، تمدن ایرانی: تهران.
- __ ملایی، غلامحسین ملایی؛ حمیدی، سید جعفر (۱۳۹۲)، «سیمای ملوک در شعر ملک»، مجله عرفانیات در ادب فارسی (ادب و عرفان)، پیاپی ۱۴.
- __ یاحقی، جعفر، (۱۳۹۱)، «جویبار لحظه‌ها»، چاپ چهارم، جامی: تهران.

References

- Bahar, Mohammad-Taqi. 2018. *Divan-e Ash'ar*. Compiled by Seyyed Mahmoud Farrokh Khorasani. Edited by Mojtaba Mojarrad and Seyyed Amir Mansuri. 5th ed. Tehran: Hermes.
- Jalili, Seyyed Hedayat. 2010. "Epic and Mysticism in the Poetry of Qeysar Amin-Pur." In *Collected Papers on Ghazali Studies*. 1st ed. Tehran: Khaneh Ketab.
- Jenkins, Richard. 2012. *Social Identity*. Translated by Touraj Yarahmadi. Tehran: Pardis Danesh.
- Mala'i, Gholamhossein, and Seyyed Ja'far Hamidi. 2013. "The Image of Kings in Bahar's Poetry." *Journal of Mysticism in Persian Literature (Adab o Erfan)*, no. 14.
- Shafi'i Kadkani, Mohammad-Reza. 2013. *With a Lamp and a Mirror: In Search of the Roots of the Transformation of Modern Persian Poetry*. 4th ed. Tehran: Sokhan.
- Sham'i, Milad, and Minoo Bitarafan. 2012. "Analysis of the Concept of 'Homeland' in the Poetry of Malek-o-Sho'ara Bahar." *National Studies* 52 (Winter): 107–30.
- Tajik, Mohammad-Reza. 2004. *Narrative of Alterity and Identity among Iranians*. Tehran: Farhang-e Gofteman.
- 'Ashourdokht, Nader. 2016. "Components of National Identity in the Poetry of Malek-o-Sho'ara Bahar." Paper presented at the 11th Annual Conference of the Iranian Society for the Promotion of Persian Language and Literature.
- Farhadpur, Morad, and Neda Milani. 2005. "Representation of the West in Student Journals." *Journal of Social Sciences* 26: 97–121.
- Qaderi, Hatem. 2004. *Factors and Elements of Identity-Making in the Age of Communication: Essays on National Identity in Iran*. Edited by Davud Mir-Mohammadi. Tehran: Institute for National Studies, Iranian Civilization.
- Zarrinshas, Shahryar. 2004. *Political-Cultural Lexicon*. Tehran: Daftar Nashr-e Ma'aref, Organization for the Supreme Leader's Representation in Universities.
- Yahaqqi, Ja'far. 2012. *Stream of Moments*. 4th ed. Tehran: Jami.